

РЕЦЕНЗІЇ

Микола Кучерпа –

*кандидат історичних наук, професор
кафедри нової та новітньої історії України
Східноєвропейського національного університету
імені Лесі Українки*

Дослідження еміграційної політики Польщі*

Останнім часом в українській історіографії зростає інтерес до вивчення історії Польської держави 1918–1939 рр. Це значною мірою зумовлено тим, що історія міжвоєнної Польщі є унікальним досвідом становлення соціально-політичної та економічної моделі сучасної держави. Багато в чому вона перегукується і зі сьогоднішніми процесами в Україні, зокрема, коли йдеться про наслідки втрати раніше сформованих економічних зв'язків, переорієнтацію на інші економічні системи та запровадження ефективних механізмів реформування усіх сфер суспільства, вироблення та впровадження послідовної еміграційної політики, врешті, ставлення держави до своїх співвітчизників за кордоном. Сучасна Україна значною мірою повторює історичний досвід Польщі. Тому висвітлення засад, інструментів та механізмів еміграційної політики країни, котра проходила складний процес інтеграції до глобального економічного й політичного простору, досвід міжнародно-правового врегулювання міграційного руху та захисту прав співвітчизників за кордоном, реалізація зовнішніх національних пріоритетів не лише заповнить прогалину в українській історичній і суспільно-політичній думці, а й поширить досвід сусідньої держави на практику української еміграційної політики.

Еміграційну, етнодемографічну та національну політику Другої Речі Посполитої вже здавна досліджує декан історичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки Анатолій Шваб. З цих проблем він уже представив низку публікацій в українських і зарубіжних виданнях. Нещодавно побачила світ його нова узагальнююча праця «Еміграційна політика Польщі (1918–1939)», яка неабияк зацікавила українських істориків.

На основі опрацювання численних джерел і літератури автор написав оригінальну працю, в якій комплексно проаналізовано важливу наукову проблему. Рецензована монографія – перша, як нам здається, вдала спроба здійснити системний аналіз витоків та особливостей польської еміграційної політики міжвоєнного двадцятиліття, відстежити засоби, форми і методи її реалізації всередині країни та поза її межами. Структура роботи, побудована за проблемно-хронологічним принципом, і якнайкраще відповідає розв'язанню проблеми. До позитивів книги слід віднести також системне та концептуальне викладення матеріалу, відсутність будь-яких емоційних оцінок подій і фактів. Автор поставив і спробував вирішити у ній цілу низку проблем. То як же удалося автору реалізувати задумане?

Насамперед слід зазначити, що правильна методологія та методика наукового дослідження забезпечили вірогідність тверджень та висновків, які у ній сформульовані.

По-друге, вагомою перевагою монографії є те, що висвітлення поставлених проблем ґрунтується на широкій джерельній базі: архівних матеріалах, опублікованих документах, періодичній пресі. Для досягнення цілей автору необхідно було проаналізувати величезний комплекс архівних документів. І нам здається, що працю А. Шваба з цього погляду можна вважати взірцевою. Автор ґрунтовно опрацював архіви у Варшаві, Івано-Франківську, Луцьку, Львові, Рівному та Тернополі.

* Шваб А. Еміграційна політика Польщі (1918–1939) : монографія / Анатолій Шваб. – Луцьк : Волин. мистецька агенція «Терен», 2014. – 492 с.

Дослідник не обмежився документами лише центральних урядових чи воєводських установ, а звернувся до матеріалів нижчих структур державної влади. Завдяки цьому вдалося реконструювати механізм формування державної еміграційної політики. Позитивним, як нам видається, є те, що автор також врахував узагальнення і висновки попередніх дослідників. Це сприяло тому, що у багатьох випадках йому удалося відійти від традиційних схем викладу і трактування історичних фактів і подій, уникнути однобічності.

По-третє, реалізації задумів сприяє добре продумана структура монографії, яка складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, списку використаних таблиць і додатків. Загалом це досить об'ємне видання, яке нараховує 492 сторінки (28,3 обл.-вид. арк.)

У вступі (с. 4–10) добре обґрунтовані актуальність, мета і завдання дослідження, показано зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, визначено хронологічні і територіальні межі дослідження, вказано на наукову новизну отриманих результатів та практичне значення роботи.

У першому розділі «Історіографія проблеми, джерельна база та методологічні основи дослідження» (с. 11–104) проаналізовано історіографічну і джерельну базу та методологію дослідження.

Історіографію теми автор поділив на дві великі групи: українську і зарубіжну. Аналіз української радянської, діаспорної та сучасної історіографії автор провів паралельно з російською радянською і сучасною історіографією. Правильним видається, що окремо у цьому параграфі розглянуто польську історіографію. З урахуванням хронологічних уточнень історіографію дослідження поділено на чотири етапи: кінець XIX – початок XX ст.; міжвоєнний період (1918–1939 рр.); період 1950–1980-х рр. і сучасний період, початок якого дослідник датує 1991 р.

Автор звернув увагу на те, що тема міжвоєнної польської еміграційної політики, незважаючи на значні напрацювання у дослідженні міжвоєнного еміграційного руху, не була належно висвітлена ні в українській, ні в зарубіжній науковій літературі. В українській радянській історичній науці, як і в радянській загалом, еміграційна тематика з ідеологічних причин згадувалася лише побічно, а еміграція населення розглядалася як результат соціально-класового протистояння, національного переслідування та економічних негараздів, породжених капіталістичною системою. Оминули увагою цю тему й українські дослідники в діаспорі. Не була належно висвітлена ця тема і в сучасних українських дослідженнях. Поза увагою залишилися питання еміграційної та імміграційної політики, внутрішніх і зовнішніх механізмів регулювання міграційного процесу, впливу еміграції на економічні та етносоціальні процеси. У наявних публікаціях бракує або цілісної концепції і картини еміграційних процесів населення, або й певної наукової об'єктивності, особливо коли йдеться про радянську історіографію.

Проаналізувавши цілий масив дослідницьких напрацювань, автор стверджує, що значно ближчою до висвітлення теми є польська історична та суспільно-політична думка. Він вважає, що опубліковані наукові роботи достатньою мірою висвітлюють особливості міжвоєнного еміграційного процесу (с. 11–12). Надалі малодослідженими, на думку автора, лишаються питання ролі еміграції в соціально-економічному укладі міжвоєнної Польщі, ставлення різних соціальних груп та політичних партій до еміграції, причин і еволюції міжвоєнної еміграційної політики та механізмів її реалізації. Нових підходів і оцінок потребує еміграційна політика Другої Речі Посполитої щодо національних меншин, більш детального аналізу – дослідження впливу еміграційної політики на зміну кількості населення, а також вивчення міграційних переміщень населення у східних воєводствах.

Цікавою і оригінальною є авторська характеристика джерельної бази дослідження (с. 61–93). Зокрема в роботі дано неупереджений аналіз архівних і опублікованих документів та матеріалів, періодичних видань тощо. У сукупності вони дали змогу нагромадити необхідну джерельну основу дослідження. Досить часто лише завдяки їх зіставленню автору вдалося створити джерельно-доказове тло роботи.

Важливим є те, що до наукового вжитку автором введено значний пласт архівного матеріалу, який дотепер залишався не опрацьований істориками. Це, насамперед, документи і матеріали з фондів Архіву нових актів у Варшаві, Центрального державного історичного архіву України у Львові, Державних архівів Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської областей. Фонди кожного із вказаних архівів цінні тим, що містять різноманітну документацію державних органів різного рівня підпорядкування й напрямів діяльності. У розділі здійснений також аналіз

Історичні студії

багатьох періодичних видань, що стосуються теми. Відразу зазначимо, що використання опублікованих і вперше введених до наукового вжитку джерел та застосування відповідної методики їх опрацювання забезпечили достовірність і новизну наукових положень та висновків.

Щоб забезпечити належний науковий рівень розкриття теми, автор у процесі дослідження намагався дотримуватися сучасних методологічних принципів і поєднати різні методи історичного пізнання. Всебічному вивченню головних аспектів теми сприяло те, що автор використав широкий комплекс загальнонаукових та спеціальних методів історичного пізнання. Їхньому аналізу присвячений окремий параграф першого розділу (с. 93–104).

Другий розділ монографії «Передумови та чинники міграційних процесів» складається з трьох параграфів (с. 105–192). Зокрема, в рамках дослідження розглядається економічне становище, суспільно-політичні, етносоціальні та демографічні процеси, а також еміграційні концепції влади, політичних партій та громадських організацій.

Як видається, автор правильно підмітив, що становлення Другої Речі Посполитої мало низку особливостей, які визначили тенденції економічних процесів на все двадцятиліття. Зі здобуттям незалежності в 1918 р. постала нагальна потреба створення єдиного економічного простору країни, оскільки кожна з частин об'єднаної Польщі була підлаштована до потреб і можливостей різних держав. Цей процес був складним і болючим. Об'єднання спричинило втрату традиційних ринків збуту, на які була зорієнтована кожна з частин перед війною; виникли проблеми із ринками сировини для деяких галузей; відбувся частковий відплив німецького й австрійського капіталу та технічного персоналу; знищено було багато фабрик.

На основі аналізу статистичних даних, інших джерел, автор констатує, що слабка польська промисловість значно глибше переживала наслідки світової економічної кризи. На його думку, причина цього крилася в особливостях економічних зв'язків між промисловістю та сільським господарством. Провівши аналіз розвитку промисловості і сільського господарства, дослідник ствердив, що зв'язок між капіталістичним сектором, який домінував у промисловості, і дрібнотоварним аграрним виробництвом був дуже слабким. Дослідивши рівень життя робітників, ситуацію з безробіттям автор правильно зауважив, що в умовах відсутності праці та заробітку на батьківщині еміграція стала вимушеною необхідністю для сотень тисяч громадян. У складній економічній ситуації еміграція розглядалася як позитивне явище, оскільки зменшувала безробіття, пом'якшувала соціальне напруження тощо. Вагомості дослідження надають численні статистичні викладки щодо розглядуваної проблеми. Наведені в роботі документи і матеріали дозволяють змінити загальноприйняті уявлення про передумови та чинники міграційних процесів у Польщі в міжвоєнний період.

У третьому розділі «Еміграційна політика щодо європейських країн» (с. 193–285) розглянуто нормативно-правове врегулювання та організаційне забезпечення міграції, напрямки та характер еміграційних процесів, а також проаналізовані кількісні, регіональні, національні та соціально-демографічні характеристики континентальної еміграції. Цей розділ з багатьох позицій є новаторським. У ньому розкрито не лише еміграційну політику Польщі щодо європейських країн, а й процес становлення та функціонування польського еміграційного апарату, проаналізовано польську законодавчу базу й міжнародні еміграційні угоди. Потрібно погодитися із авторським висновком про те, що напрями та характер міжнародно-правового врегулювання еміграційних процесів із Польщі значною мірою залежали від світових міграційних тенденцій та політичної кон'юнктури, що сформувалися після закінчення Першої світової війни. Укладені та ініційовані польською стороною міжнародні еміграційні угоди відтворювали її стратегічне бачення щодо перспектив розвитку міграційних відносин із різними країнами. З одного боку, Польща докладала всіляких зусиль, щоб укласти угоди з європейськими країнами, до яких скеровувалася масова сезонна еміграція, з іншого – проводився активний пошук можливостей унормувати міграційні стосунки з країнами, перспективними з погляду переселенської політики, результатом якої мало стати створення компактних польських поселень.

Певних успіхів у справі міждержавного унормування міграційних процесів польській владі вдалося досягнути з такими європейськими країнами, як Франція, Бельгія, Німеччина, прибалтійські країни. Динаміка еміграційного руху упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття засвідчує її пряму

залежність від економічної кон'юнктури в країнах спрямування польської еміграції, подекуди також мали місце й політичні мотиви. Тимчасові імміграційні обмеження вдалося частково компенсувати переорієнтацією міграційних потоків до інших країн та посиленням нелегальної еміграції.

Дослідник не оминув увагою регіональні та національні особливості польської континентальної еміграційної політики. Він вважає, що з одного боку, на її формування впливали еміграційні традиції, з іншого – послідовно впроваджувана державна політика. Дозвіл на вербування і виїзд до Німеччини та Франції надавався здебільшого мешканцям західних і центральних воєводств. Східним воєводствам квот для європейської еміграції майже не виділяли. Найбільш показовими з цього погляду є Волинське та Поліське воєводства, з яких упродовж 1926–1938 рр. виїхало до європейських країн лише 2 360 та 1 061 особа відповідно. Це при тому, що загальна кількість польської континентальної еміграції у цей період сягнула 1 030 590 осіб. Загалом це підтверджує реалізацію планів польської влади щодо скерування до європейських країн переважно представників польської титульної нації, тоді як представників національних меншин спонукали до заокеанської еміграції.

Аналізуючи аргументи, якими влада обґрунтовувала власні дії, А. Шваб простежив як уряд робив вибір на користь тих чи тих методів розв'язання проблем, пов'язаних із еміграцією національних меншин.

Досить важливим елементом цього розділу є 20 таблиць, складених автором або ж запозичені з інших достовірних джерел.

Останній четвертий розділ (с. 286–398) присвячено міжконтинентальній еміграційній політиці Другої речі Посполитої, в якому розкрито засади та механізми реалізації польської міжконтинентальної еміграційної політики, проаналізовано напрями, характер, національну структуру міжконтинентальної еміграції.

Автор справедливо зауважив, що міжконтинентальна еміграційна політика Польщі формувалася під впливом загальних змін у процесі світового міграційного руху. Головною їх ознакою стало посилення ролі держави у регулюванні міграційних процесів. Упорядкування стихійної міжконтинентальної еміграції з Польщі розпочалося із запровадження контролю над діяльністю іноземних мореплавних кампаній на території країни через надання їм тимчасових концесійних прав. Як альтернативу, від початку 1920-х рр. польська влада прагнула створити власний морський флот та переорієнтувати всі еміграційні потоки через польські порти. Реалізуючи ці наміри, держава прагнула посилити контроль над процесом еміграції й отримати значні матеріальні зиски від перевезень, які здебільшого діставалися іноземним компаніям.

Основні функції з організації трансконтинентальної еміграції здійснювало Еміграційне управління, яке в 1928 р. створює мережу власних філій у Варшаві, Кракові, Львові, Бресті та Білостоку. Географія розміщення представництв є досить показовою з огляду на пріоритетне значення південно-східних та північно-східних воєводств у реалізації державної еміграційної політики, яка передбачала активізацію переселення національних меншин. Після ліквідації у 1932 р. Еміграційного управління функції з організації міжконтинентальної еміграції переходять до створеного в 1930 р. Еміграційного синдикату, більшість представництв якого діяло також у східних воєводствах.

Дослідник справедливо зауважив, що невід'ємною складовою частиною міжконтинентальної еміграційної політики Польщі упродовж усього міжвоєнного періоду було стимулювання еміграції національних меншин. Якщо на початку 1920-х рр. воно мало неорганізований характер і проявлялося у вслякій підтримці переселенської еміграції представників непольських етнічних груп, то з кінця 1920-х рр. набуває цілеспрямованого, керованого та системного характеру. Еміграція національних меншин розглядалася владою як важливий механізм зміни національного складу населення у місцях їх скупченого проживання та перетворення багатонаціональної держави в мононаціональну. Для реалізації цих планів створювалися багаторічні державні програми.

На повоєнне відновлення еміграційного руху з Польщі найбільший вплив мали США. Переорієнтація на інші ринки імміграції, зауважує автор, відбувалася доволі повільно. Новим напрямом була Палестина, за кількісним показником вона дещо випереджала Аргентину. Загалом ці країни в першій половині 1920-х рр. прийняли приблизно по 30 тис. громадян Польщі. Еміграція до Канади відновлювалася повільніше. В цей період сюди прибуло близько 27 тис. осіб. Непривабливою в цей період була Бразилія.

Продовжуючи дослідження міжконтинентальної еміграції А. Шваб правильно врахував, що

Історичні студії

визначальний вплив на масштаби та характер міграційних процесів першої половини 1930-х рр. мала світова економічна криза. Значної переорієнтації польська еміграційна політика зазнала у другій половині 1930-х рр. Міжконтинентальній еміграції стала відводитися роль політичного й економічного розвантаження Польщі. Попри зусилля влади, у другій половині 1930-х рр. простежується стале зменшення масштабів міжконтинентальної еміграції.

Оснovo міжконтинентальної еміграції становили вихідці зі східних воєводств. Найбільш інтенсивно за океан виїжджали мешканці Волинського воєводства. Тут було завербовано 27,9 % усіх переселенців. 10,1 % припадало на Люблінське воєводство, 9,6 % – на Поліське, 9,3 % – на Тернопільське, 7,7 % – на Львівське, 7,5 % – на Білостоцьке. Серед емігрантів суттєво зросла частка православних. Якщо в другій половині 1920-х рр. вони становили 11,0 % усіх переселенців, то в другій половині 1930-х рр. – 31,4 %. Із 31,9 % до 38,2 % зросла частка юдеїв, від 3,3 % до 5,6 % – євангелістів. Натомість у 2,5 рази – від 30,5 % до 13,0 % – скоротилася участь римо-католиків та удвічі – від 21,3 % до 10,9 % – греко-католиків.

На основі вивчення і узагальнення широкого кола документального матеріалу, наукової літератури, автор зробив досить аргументовані висновки і узагальнення (с. 399–421). Доповнюють текст монографії 14 додатків, виготовлених автором. Окрім цього у книзі поміщені списки використаних джерел і літератури із 835 позицій та використаних таблиць. Залучені автором джерела, характер і тематика документів та матеріалів, повнота їх аналізу дали йому можливість досить вдало заповнити прогалини щодо вивчення еміграційної політики Другої Речі Посполитої.

Не применшуючи в жодній мірі заслуг автора і не ставлячи під сумнів високий науковий рівень монографії щодо розкриття теми, слід в той же час висловити деякі зауваження і побажання.

У своїй, безумовно, змістовній і цікавій монографії А. Шваб не зумів у рівній мірі охопити всі аспекти обраної проблеми. На нашу думку, більш поглибленого аналізу вимагають питання методів вербування і вивезення мешканців з Польщі.

По-друге, досить активно в монографії використовується загально польська і галицька преса міжвоєнного періоду. Це правильно і добре. На жаль, повз увагою автора залишилася тогочасна волинська польсько- і україномовна преса.

По-третє, автор заявив, що джерельну базу дослідження склали сукупність різного роду джерел, в тому числі мемуарна література (с. 61). Проте автор у тексті належного аналізу цього важливого джерела не провів.

По-четверте, в деяких місцях робота перенасичена цифровим матеріалом (с. 116–126, 135–136, 147–148 та інші).

П'яте зауваження стосується не лише автора рецензованої монографії, а й багатьох інших дослідників, котрі люблять вживати аббревіатуру і не давати її розшифровки. Зокрема, в роботі постійно наводяться такі скорочення як ППС, ПСЛ, МПіСО, НЗР, МіКЛЮ, МЕК, МПіГ, МСО, ЛМіК та багато інших. Для полегшення читання роботи у ній слід було подати список найбільш уживаних скорочень.

І, врешті, в монографії інколи зустрічаються повтори, стилістичні погрішності, полонізми, архаїзми.

Але це є окремі зауваження, вони не є типовими для монографії, мають характер побажань і рекомендацій. В цілому ж роботі властивий новаторський дух. Позитивним є те, що автор виявив загальні закономірності та специфічні регіональні особливості прояву еміграційної політики міжвоєнної Польщі, у багатьох випадках зумів уникнути традиційних схем викладу і трактування історичних фактів і подій. Використані джерела, характер і тематика документального матеріалу, повнота їх викладу і аналізу дали можливість автору досить вдало доповнити низку прогалин з історії Польщі і України.